

Олена Козакевич
(Львів)

ФАХОВА ЖІНОЧА ОСВІТА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: В'ЯЗАННЯ (класифікація, осередки, навчальні програми)

Від останньої третини ХІХ ст. на рівні владних структур Галичини порушується актуальне питання про низький рівень професійної освіти у регіоні, що вимагає створення спеціальних освітянських осередків, зокрема фахових шкіл для жіноцтва¹. Сільські жінки виробляли речі в умовах домашнього господарства, наслідуючи вікові традиції. Навчалися прясти, ткати, вишивати одна від одної або у старших, часто збираючись на вечорницях. Міські ж переходили на конфекційне вбрання, а рукоділлям займалися у вільний час, наслідуючи модні тенденції. Зважаючи на певні соціокультурні чинники та морально-етичні норми, освіта на той час для жінок була недоступною. Та поступово нові віяння з Західної Європи та Сполучених Штатів Америки (феміністичний рух, емансипація, активна участь у різних сферах життя) стали поштовхом до створення нового типу української жінки, яка вже не погоджується з усталеною роллю домогосподарки, а прагне навчатися, здобувати знання.

Важливу роль у започаткуванні фахової жіночої освіти у Східній Галичині відіграли виставки, на яких експонували тканину, одяг, прикраси тощо, – автентичні, виготовлені за мотивами народних традицій та західно-європейськими зразками (в'язані вироби й мереживо зокрема)². Спеціальні комісії відзначали у виробках якість виконання, багату колористику та орнаментику, у той же час звертали увагу на брак чи відсутність «густового» (вишуканого, зробленого зі смаком) поєднання барв, обмежене знання технік та композиційних прийомів. Усе зводилося до єдиного – жіноча ручна праця потребує професійного вишколу, що дало б змогу жіноцтву вести власну справу, самостійно заробляти гроші³.

Наприкінці ХІХ ст. популярними стають вироби, в'язані спицями, гачком, техніками вузлового в'язання «макrame», філе, фриволіте, а також на спеціальних трикотажних машинах (у Східній Галичині виготовлені на

них речі поширилися під назвою «трикот»). Робота на такому обладнанні вимагала відповідних фахових знань, що стало поштовхом для вишколу кваліфікованих кадрів цієї галузі. Небагато власниць трикотажних майстерень проходили практику на фабриках Австрії (на той час Відень – центр трикотажного виробництва) або Пруссії, працюючи звичайними робітницями. Позитивним результатом такого досвіду було вміння користуватися устаткуванням, негативним – відсутність мистецького підходу у створенні в'язаних виробів: здебільшого комерційний характер переважав над творчістю. У процесі навчання у приватних майстернях учениці здобували лише ті навички, якими володіли їх роботодавці. Часто техніки в'язання дротами і гачком навчали приватно «на дому» єврейські жінки, що було поширено не тільки в містах, а й у селах.

Основи в'язання, коронкарства, крою та шиття, гаптування викладали у контексті предмета «жіноче рукоділля», який було визначено обов'язковою дисципліною навчальної програми у початкових школах Галичини державного та приватного типу⁴. Мета науки – навчити дівчат звичних і найпотрібніших у щоденному побуті жіночих робіт, відповідно до потреб і місцевих особливостей, а саме: білого шиття, штопання, латання, перекрою білизни, в'язання на дротях, «фантазійних» (творчих, мистецьких) робіт. Учениці отримували максимум необхідних теоретичних і практичних знань. Ті, які мали на меті удосконалити свої навички, продовжували навчання у фахових навчальних закладах. Переважно техніки плетіння спицями, гачком, вузлове в'язання «макrame», філе, фриволіте і роботу на трикотажних машинах вивчали у контексті програм мереживних, кравецьких і «білизнярських» шкіл.

Зазначимо, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на теренах Східної Галичини домінували заклади, засновниками яких були поляки, українських же на той час було одиниці. Тому й не дивно, що у цей період трикотажні

робітні здебільшого відкривали жінки католицького віросповідання, а також євреї, які тримали першість у торгівлі текстильними товарами, у тому числі й трикотажем. Якісні зміни у розвитку саме української фахової жіночої освіти припадають на 1920–1930-ті роки: жінкам належить провідна роль у розвитку кооперативного руху, становленні освітянських осередків, пропагуванні народного мистецтва та промислу («Союз українок», «Рідна школа», спілка «Труд», «Українське народне мистецтво»). Найвідомішими осередками, де навчали техніки в'язання, спицями і гачком зокрема, були жіноча приватна кравецька гімназія святих василіанок (Львів), жіноча школа святих бенедиктинок (Перемишль), трикотажна школа Товариства рукодільного ремесла для єврейської молоді (Т.Р.Р.Є.М., Перемишль), приватна кравецько-білизнярська школа «Труд» (Львів), спілка «Громадська праця жінок» (Львів), приватна школа Софії Мазуркової (Львів)⁵.

Одним з перших (1874) фахово-промислової школи приватного типу заснувало Товариство «Жіноча праця» («Praca Kobiet») у Львові з метою «...підняти вартість зарібкової праці жінок...»⁶. У програму навчання входили «панчішкові» (в'язані спицями) роботи, гачкування, в'язання френзелів, сіток, шиття, штопання, гаптування біле і кольорове, фриволіте, виготовлення аплікацій і штучних квітів, а також декоративне малювання на тканині та дереві. Роботи цієї школи були відзначені срібною медаллю на виставках 1894-го та 1902 років Політехнічного товариства у Львові⁷. При Товаристві існувала школа з виготовлення в'язаних (трикотажних) виробів: учениці навчалися ручному й машинному в'язанню, хоча зі спеціальним обладнанням існувало багато проблем через його поганий стан.

У 1876 році у Львові було створено першу в Україні художньо-промисловою школу, а при ній у квітні 1877 року – школу рисунка та моделювання. У 1882 році відкрився відділ мистецького гаптування та мережива. Це був значний поступ у становленні професійної освіти на Східній Галичині. Мета школи – вишкіл фахівців у галузі промисловості, теоретиків і практиків, ремісників та промисловців. Викладали довільний і професійний рисунок, матеріалознавство, перенесення малюнка на тканину, рукоділля. Виконували такі практичні роботи: френзелі, шнури, сітчасті вироби, мережки, тасьми, кутаси, іспанські, чеські коронки, гапти грецькі, білі

та кольорові, арабські, китайські, венеційські мережива, «дюшес», коронки з тюлем ручним і фабричним тощо⁸.

У 1886 році у Перемишлі конвентом святих бенедиктинок було засновано спеціалізовану приватну жіночу школу рукоділля як інтегральну частину монастирської жіночої школи. Мета навчання: на основі наукового підходу із застосуванням місцевої або закордонної фахової освіти вдосконалити жіночі ручні роботи, а також теоретично та практично навчити учениць основних жіночих робіт з подальшим викладанням у приватних чи державних закладах. До школи приймали учениць віком від 14 років, зі шкільною освітою, з оплатою п'ять «злотих» за курс. Існувало чотири відділи: 1) ручного шиття; 2) машинного шиття; 3) кравецтва з навчанням крою; 4) гаптування «звичайного» і «мистецького», а також «робіт» – дровових, гачкових, в'язаних, сіткових та мереживних. Наука кравецтва і гаптування була розрахована на один рік, у інших відділах – на півроку. За програмою приватної жіночої школи рукоділля на тиждень було заплановано 26 годин, більшість з яких займали практичні заняття. З теоретичних предметів викладали рисунок, математику, рахунки, товарознавство, естетику. Для кожного відділу було створено окрему навчальну програму, після освоєння якої дівчата отримували максимум практичних навичок. Учениці, котрі добре закінчили курс навчання, отримували кваліфікаційний патент для ведення самостійного бізнесу та викладання ручних робіт⁹.

У Львові 17 березня 1900 року засновано першу жіночу промисловою спілку «Труд» – значний поступ у фаховому шкільництві українського жіноцтва¹⁰. Уже 1903 року при спілці працює робітня суконь, білизни, салон мод, відділ гаптування та торговельний. У 1904 році відкрито власну крамницю, де торгували полотнами, трикотажними виробами, різними матеріалами.

Спілка «Труд» брала участь у «Хліборобській виставці» у Стрию, на якій експонувала костюми та білизну: за ці вироби була нагороджена золотою медаллю¹¹.

Школа в'язального вишколу Т.Р.Р.Є.М. у Перемишлі була створена з метою навчання єврейської молоді для подальшого їх працевлаштування (трикотажне виробництво, здебільшого машинне в'язання). Це була однорічна приватна школа, куди приймали дівчат з 18 років, зі свідоцтвом про закінчення загальної школи 1-го ступеня. Окрім

того, проводили шести- та тримісячні курси механічного в'язання для чоловіків і жінок, мета яких – практична підготовка працівників трикотажної галузі: машинне та ручне в'язання, викінчувальні та оздоблювальні роботи, крій та моделювання трикотажу. Програма курсів передбачала таке: приготування пряжі до намотування, в'язання ткацьких вузлів, намотування грубої та тонкої вовни на ручному кільці, ознайомлення з мотальною машиною та іншим в'язальним обладнанням, обслуговування обладнання, робота на машинах, розпорювання виробів, вив'язування різних переплетень («перлове», «патентове», «шлакове»), виготовлення шапок, шаликів, панчіх, жіночих, чоловічих і дитячих светрів, рукавиць, спортивних «реформ» (трусиків), спідниць із визначенням і розрізненням класу машин; викінчувальні роботи – кетлювання ручне, зшивання, заробляння спущених петель та дірок, штопальні роботи, обтягування гудзиків, ручне викінчення, прасування; вивчення основ крою і моделювання блузки, реформ, дитячих суконь, светрів; обрахування витратних матеріалів та додаткових робіт, а також практичні заняття. У Львові професійна жіноча школа Т.Р.Р.Є.М. існувала на вул. Пекарській, 9 (заснована 1919 р., школа жіночого рукоділля Т.Р.Р.Є.М. – 1930 р.). Відділи: кравецький, білизняний, галтувальний, «моднярства» і домашнього господарства, у межах яких вивчали техніки в'язання. Навчальні програми 1936–1939 навчальних років засвідчують, що викладали ручний і машинний трикотаж. Такий фаховий вишкіл кадрів уможлилював розвиток трикотажного виробництва, про що свідчить велика кількість в'язальних майстерень та мануфактур, власниками яких були євреї¹².

На теренах Галичини в період 1934–1937 років функціонувала трикотажна гімназія. Функціонувало три відділи – прядильний, фарбувально-викінчувальний і в'язальний, на якому викладали такі предмети: технологія в'язання, організація підприємництва, хімія, матеріалознавство, професійний та технічний рисунок, математика, географія, гігієна, релігія, польська мова, історія, фізкультура та практичні заняття. Імовірно, такий навчальний заклад існував у Кракові або Перемишлі (програма трикотажної гімназії для єврейської молоді) – в архівних джерелах про це відомостей немає¹³.

Одна з небагатьох установ, де українських дівчат навчали ручних робіт та моделювання одягу, – приватна фахова жіноча школа свя-

тих василіанок у Львові (вул. Длугоша, 17): у 1929 році вона «...одержала дефінітивну концесію...» на рівні з державними аналогічними школами, а 1934 року – реорганізована в кравецьку гімназію. Її завдання – професійна підготовка молодих кадрів для промислових та торговельних установ. В обсяг навчання ручних робіт входило: крій, моделювання, виготовлення жіночої та дитячої білизни, ручне і машинне шиття, гаптування на сітці. Здебільшого увагу приділяли крою та пошиттю одягу, білизни (відділ кравецтва та білизнярства), гачкові роботи використовували як оздоблення у вигляді мережива до білизняного асортименту, дитячих «пантофлів» (черевичків), серветок. Випускниці школи святих василіанок – Клавдія Кордуба-Дікенс, Марія Бачинська-Зелена, Катерина Кузьма – згодом стали власницями робітень та провідними майстринями у царині трикотажу¹⁴.

Очевидно, дотримуючись певних вимог та уставів, навчальні програми фахових жіночих шкіл були подібними. Для усіх відділів – ручного і машинного шиття, кравецького, робіт на дротах, гачкованих, «доскових», плетених, сітчастих, коронок і гаптування – обов'язковим предметом був креслярський і довільний рисунок. У відділі в'язання вивчали крій панчіх № 1 і № 2, крій «кафтанчика» для дорослих та дітей, крій шкарпетки, крій дитячого чепчика. З практичних робіт виконували такі: на дротах в'язали панчошу, шкарпетку і 12 різновидів переплетень; гачком виплітали дитячу спідничку, суконочку, кафтанчик, черевички, рукавички, камізельку і 12 зразків переплетень; на дощечках виготовляли дитячий плащик, жіночу камізельку, жіночу накидку, дитячу шапочку, зарукавник, комірць; плетені зразки – жіноча торбинка, мисливська сітка, різноманітні френзелі; сітчасті – вставки до білизни, серветки, накриття на подушки та ліжка; виконували деякий асортимент на спеціальних машинах; також навчали методу *Schallenfeldowska* із застосуванням до в'язаних та гачкових виробів – кайма («шлак»), виплетена дротами і гачком. З вищезазначеного асортименту, який виготовляли у відділі в'язальних робіт, видно, що він різноплановий за техніками та засобами виконання.

Важливим джерелом фахової жіночої освіти Східної Галичини кінця XIX – першої третини XX ст. стали різноманітні курси рукоділля, влаштовані державними та приватними установами, спілками, товариствами, школами¹⁵. Це були вузькоспеціалізовані

заняття крою і шиття, трикотажу, моднярства (виготовлення капелюхів), домашнього господарства, рукоділля, на яких викладали інструкторки зі спеціальною фаховою освітою та відомі майстрині, які самостійно вели власні робітні. Особливо інтенсивним проведенням курсів рукомета, пересувних сільськогосподарських курсів, трикотажу зокрема, вирізняються 1930-ті роки. Мета курсів – навчити жіноцтво самостійно виготовляти в'язані вироби для особистого вжитку, а також на продаж. Це давало додатковий заробіток (особливо актуально для сільської місцевості), стимулювало започатковувати власну справу¹⁶. Нові, раніше не відомі речі привертати увагу селян, які у виготовленні одягу та оздобленні інтер'єру споконвіків застосовували традиційні матеріали, техніки, колористику, орнамент. Тому в цей період у традиційному українському вбранні простежуються впливи міської моди і навпаки, а деякі елементи народного вбрання поступово виходять з ужитку.

Зазначимо, що курси ручного «трикотарства» та в'язання гачком викликали особливий інтерес серед учениць. Адже багата сировинна база, можливість виробляти «модні» речі для себе та родини, а то й заробляти гроші, відкривали жіноцтву шлях до самореалізації. Майже кожен курс закінчувався виставкою робіт, яку могли відвідати всі бажаючі.

На межі XIX–XX ст. популярними стали курси, на яких навчали в'язання гачком, а саме – «ірландського» мережива¹⁷. Особливо їх пропагувала «Ліга допомоги промислової» (Львів). Очевидно, вироби були високої якості, оскільки вони стали предметом експорту у США. У зв'язку з акцією організації домашнього промислу для потреб армії, розпочатою Міністерством віросповідання та освіти, у 1925–1926 роках у державних професійних жіночих школах Львова, Кракова, Нового Таргу, Станіславова було проведено двомісячні курси ручного трикотажу. Інструкторки, які вже володіли в'язанням на дротах, навчалися на триденних курсах, новачки – на десятиденних, після закінчення яких свій досвід в'язати рукавички передавали молоді.

Особливо популярними були курси ручного в'язання наприкінці 1920–1930-х років, які проходили у великих містах, містечках, селах – Львові, Самборі, Бережанах, Тернополі, Ладичині, Поникві, Томашеві, Городенці, Коршеві та ін. Навчали в'язання гачком та дротами светрів, шапок, шарпеток, шали-

ків, рукавиць, комірців, серветок, хустинок, оздоблення білизняних виробів. На сторінках часописів усе частіше трапляються практичні поради щодо виготовлення в'язаних виробів, рекомендації по догляду за ними та повний опис їх виконання, щоб зробити цей вид рукоділля доступним для всіх верств українського жіноцтва. Науку починають з гачкування, оскільки ця робота більше відома. Після гачка переходять до навчання в'язання дротами – праве і ліве «очко», накиди, знімання та додавання петель – і в'яжуть від простішого до складнішого: спершу панчохи, потім светри.

З ініціативи Кураторії львівського шкільного округу в першій половині 1920-х років відкриваються курси в'язання у Львові для вчителів початкових шкіл, частина яких вже володіла технікою в'язання чи плетіння гачком, виготовляючи рукавиці, в'язані шоломи («комінярки»), гамаші для війська. Сировину купували за власні кошти. Із залишків в'язали різноманітні трикотажні вироби і продавали їх. За придбану готівку купували дорогі матеріали та додатки для кравецтва, моднярства, гаптування і коронкарства. Ці жінки в перспективі самостійно могли вести трикотажні курси. Загалом за два місяці курси відвідало 80 осіб з професійних та загальних шкіл Львова і Львівського повіту. Для вчителів кравецьких гімназій заходами К.Л.Ш.О. проводилися конференції, на яких затверджувалися програми навчання, техніки та тематика, зокрема асортимент в'язаних виробів: брюки гімнастичні, дитячі сукні, блузки, фартухи, піжами, плащики, літні костюми, плетіння на дротах рукавиць, шаликів, светрів тощо¹⁸.

Інструкторками трикотажних курсів були відомі майстрині, які самостійно вели власні робітні і мали професійну освіту. Наприкінці 1933 року у Львові організовано трикотажні курси під керівництвом Міки Бачинської-Зеленої. Після закінчення курсу учениці представили свої роботи на виставці, на якій було відзначено високий рівень майстерності, особливо привернула увагу велика кількість в'язаних дитячих виробів¹⁹. Курс ручного трикотарства, «так модного в цьому сезоні», приблизно у той самий час (кінець 1933 р.) провела у Львові Клавдія Кордуба. Ці курси закінчили 20 учениць школи «Труд». Доказом успіху та великого інтересу до в'язання стала виставка трикотажних виробів, яка відбулася 17 грудня 1933 року²⁰. Знаною майстринею у 1930-х роках була Степаніда Брев-

ко, яка успішно творила до 90-х років ХХ ст. Окрім курсів, п. Степанида написала «Трикотарський підручник»²¹, де подала техніки в'язання та зразки переплетень, а також українську термінологію.

Отже, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. питання становлення та розвитку фахової жіночої освіти у Східній Галичині надзвичайно актуальне. Поява на текстильному ринку «модних» трикотажних виробів, впровадження їх виробництва на західноукраїнських землях вимагає кваліфікованих кадрів.

Спочатку техніки в'язання навчали у початкових класах як предмета «рукоділля», у контексті учбових програм кравецьких та мереживних шкіл, згодом ця дисципліна здобула визнання, особливо у 1920–1930-х роках. В'язання викладають у фахових школах з метою подальшого застосування жінками здобутих знань у започаткуванні власної справи, для створення когорти професійних інструкторів. Великою популярністю відзначалися трикотажні курси, влаштовані спілками, товариствами, організаціями у містечках та селах: кожна жінка могла здобути навички, які знадобилися б їй у повсякденному житті. На сторінках жіночих часописів подають детальні описи в'язання виробів, способи їх оздоблення. Багата сировинна база регіону сприяла розвитку цього виду промислу. Поява трикотажних осередків виробництва, експонування плетива на виставках, популярність українських в'язаних виробів та їх якості за кордоном свідчить про високий фаховий рівень майстрів цієї справи.

Примітки

¹ Наприкінці ХІХ ст. фаховим органом розвитку промислового навчання в Галичині стала Крайова комісія для справ домашнього промислу і ремесла при крайовому Відділі у Львові, початки якого припали на 1877 р. (див.: *Merunowicz T. Opieka kraju nad szkolnictwem przemysłowym w Galicyi.* – Lwów, 1887. – S. 16). Також цим питанням займалися Міністерство віросповідань та освіти, Кураторія Львівського шкільного округу, Крайовий патронат рукоділля і дрібного промислу, Ліга допомоги промислової. Спеціалізованих навчальних закладів з викладанням жіночих ручних робіт було небагато: 1876–1879 рр. – одна, 1880 р. – десять, 1881–1882 рр. – вісім, 1883 р. – сім, 1884 р. – дві.

² *Przemysł domowy // Wystawa krajowa.* – 1877. – № 5; *Ничай А.* Виставка господарко-промислова в Коломые. – Станиславов, 1881; *Wystawa krajowa w Przemy lu 1882 г.* – *Przemy l,* 1882; *Sprawozdanie z*

Wystawy rolniczej i przemys owej w Przemy lu w roku 1882. – Lwów, 1882; *Katalog wystawy archeologicznej i etnograficznej we Lwowie.* – Lwów, 1885; *Katalog przedmiotow wystawy etnograficznej.* – Lwów, 1880; *Boberski W.* *Sprawozdanie z krajowej wystawy pszczelniczo-ogrodniczej i przemys u domowego w Tarnopolu.* – Tarnopol, 1885; ін.

³ Тема фахової жіночої освіти у Східній Галичині кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. є надзвичайно багатогранна, пов'язана з багатьма соціокультурними, економічними, політичними та мистецькими чинниками. Автор зосередила увагу лише на професійних школах, у програмах яких було в'язання. Наприкінці ХІХ ст. фахових шкіл, де б викладали виключно техніки в'язання та трикотажне виробництво, не існувало. У результаті впливу модних європейських тенденцій значно популярнішим було виготовлення мережива. Коронкарські (мереживні) школи функціонували в Мушині (засн. 1882 р. і перенесена 1895 р. до Старого Сончу), Закопаному (відкр. 1883 р.), Каньчудзі (засн. 1882 р.) та в інших населених пунктах (сучасні території Польщі); існували відділ мистецького гаптування та мережива при художньо-промисловій школі у Львові (відкрито 1886/1887) і три школи жіночого рукоділля (факультативна школа ім. св. Схоластики в Кракові, Товариство жіночої праці у Львові та спеціальна школа жіночих робіт при школі СС. Бенедиктинок у Перемишлі), у навчальну програму яких входило вивчення технік в'язання та їх застосування у виготовленні виробів.

⁴ *Rocznik statystyki Galicyi (R. 1., 1886).* – Lwów, 1887. – S. 80.

⁵ Шкільним уставом від 14 травня 1869 року у Львові було визначено обов'язкові предмети для навчальної програми в початкових школах Східної Галичини. Навчальні плани, запропоновані львівською шкільною Радою, окреслили мету та важливість упровадження предмета «жіноче рукоділля» (устав XV, від 1879 р., Львів). Мета науки – навчання дівчат звичних і найпотрібніших у щоденному побуті жіночих робіт, відповідно до потреб і місцевих особливостей, а саме: білого шиття, штопання, латання, перекрою білизни, в'язання на дротах, творчих робіт. Практичне виконання вищезазначених робіт повинно проходити паралельно з наукою про тканини, їх різновиди, якість і проходження. Існувало два основні типи фахових навчальних закладів – державні і приватні. Перший тип шкіл створювався й фінансувався за сприяння державних органів влади, другий – товариствами, спілками, окремими особами.

⁶ *Merunowicz T. Opieka kraju nad szkolnictwem przemysłowym w Galicyi.* – Lwów, 1887. – S. 70.

⁷ Листування з Міністерством віросповідань та освіти про надання дозволу Товариству «Праца коб'ет» на ведення кравецьких курсів

у Львові (1925–1926). – Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 179, оп. 4, спр. 2578; Статистичні дані про стан кравецьких курсів Товариства «Праця коб'єт» у Львові (1926–1928). – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 2579; Sprawozdanie z czynności rady zawiadowczej stowarzyszenia «Pracy kobiet» za rok 1879. – Lwów, 1880. – S. 5.

⁸ Kilka słów o naszym szkolnictwie przemysłowym // Czasopismo techniczne. – 1886. – № 11. – S. 189–190; Боднар О., Кирчів Г. Перша в Україні художньо-промислова школа // Вісник ЛАМ. – 1994. – № 5. – С. 37–43.

⁹ Статус жіночої школи в Перемишлі (1886 р.). – ЦДІАУЛ. – Ф. 178, оп. 4, спр. 14, 9 арк.

¹⁰ ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 261; ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 259.

¹¹ Кураторія Львівського шкільного округу, Міністерство віросповідання (релігії) та освіти, Товариство «Громадська праця жінок», «Ліга допомоги промислової», Товариство народної школи «Союз українок», «Рідна школа», спілка «Труд», «Сільський господар», Товариство рукодільного ремесла для єврейської молоді, Українське педагогічне товариство.

¹² Цимбалюк О. «Труд» – жіноча кравецька школа. – Л. : СП «БаК», 1998. – 56 с.; Праця жінок // Жіноче діло. – 1912. – № 4. – С. 2–3.

¹³ Списки державних і приватних професійних жіночих шкіл і курсів львівського шкільного округу (1938–1939 рр.). – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 456, 27 арк.; Статут жіночої школи в Перемишлі (1886 р.). – ЦДІАУЛ. – Ф. 178, оп. 4, спр. 14, 9 арк.; Навчальна програма в трикотажній гімназії. – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 1989, 3 арк.; Статут спілки «Громадської праці жінок» (1931 р.). – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 886, 29 арк.

¹⁴ Листування з товариством рукодільних майстерень для єврейської молоді у м. Перемишлі про відкриття трикотажної школи (1938). – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 1988, 1–28 арк.;

Статистичні дані про стан професійної жіночої школи Товариства рукодільних майстерень для єврейських дівчат у Львові (1928–39). – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 1704, 29 арк.; Розклади занять, статистичні дані про стан приватної жіночої єврейської школи у Львові (1931–1939). – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 1706, 1–44 арк.

¹⁵ Навчальна програма в трикотажній гімназії. – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 1989, 3 арк.

¹⁶ Перша українська жіноча фахово-доповнююча школа середнього типу // НХ. – 1929. – № 7. – С. 7; Розклад занять приватної школи СС. Василянок у Львові 1928/1929 н. р. – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 1510, 25 арк.; Статистичні дані про стан приватної професійної жіночої школи СС. Василянок у Львові (1928–1939). – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 1509, 22 арк.; Навчальна програма для жіночих шкіл крою та шиття ліцейного рівня (1937). – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 195, 27 арк.; Розклад занять приватної школи СС. Василянок у Львові 1928/29 н. р. – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 1510, 25 арк.; Статистичні дані про стан приватної професійної жіночої школи СС. Василянок у Львові (1928–39). – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 1509, 22 арк.

¹⁷ Ірландське мереживо (має ірландське походження) в'язали гачком. Спершу плели сітку-тло визначеного розміру чи форми, на яку вишивали в'язані фітоморфні мотиви (різноманітні квіти, листя, галузки). Таким чином створювали високохудожні композиції, а вироби мали вишуканий та романтичний вигляд (комірці, жабо, манжети, хустинки, окремі частини одягу).

¹⁸ Нова хата. – 1933. – Чис. 12. – С. 8.

¹⁹ Нова хата. – 1934. – Чис. 1. – С. 12.

²⁰ Бревко С., Крушельницька Л. Трикотарський підручник. – Л. : Вовна, 1937. – 48 с.

²¹ Листи державної професійної жіночої школи у м. Львові про відкриття в'язальних курсів для вчительок початкових шкіл. – ЦДІАУЛ. – Ф. 179, оп. 4, спр. 2569, 2 арк.